

KALAMBUR VA SO'Z O'YINI: TERMINOLOGIK CHEGARALAR

Islomova Madina Asqarovna,

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti "Tillar va maktabgacha ta'lim" kafedrası v.b. dotsenti.

madinaislomova828@gmail.com

+998 99 359 25 99

ORCID: ID 0009-0005-5610-1008

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v19iB.1856>

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ	ANNOTATSIIYA/ АННОТАЦИЯ
Qabul qilindi: 2-oktabr 2026-yil Tasdiqlandi: 5-oktabr 2026-yil Jurnal soni: 19-B Maqola raqami: 22 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА kalambur, so'z o'yini, tajnis, polisemiya, omonimiya, paronimiya, til o'yini, giponimiya	Maqolada "kalambur" va "so'z o'yini" atamalarining mazmuniy hajmi, o'zaro munosabati va farqlovchi belgilari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Ishning maqsadi bu ikki tushuncha sinonim yoki yo'qligini aniqlashdir. Tadqiqotda ta'rifiy, komponent, kontekstual va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil o'zbek tili materialidan olingan sakkizta namunadan iborat pilot tanlama asosida o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, "so'z o'yini" kengroq, jins tushunchasi bo'lib, tilning fonetik, grafik, morfologik va semantik darajalaridagi ijodiy o'yinlarni qamrab oladi. "Kalambur" esa uning semantik asosga qurilgan, bir nutqiy parchada ikki ma'noning faollashuviga tayanadigan xususiy turidir. Demak, ikki tushuncha o'zaro giponimik (tur-jins) munosabatda turadi va to'liq sinonim emas. Shuningdek, maqolada kalambur va so'z o'yini o'rtasidagi munosabat o'zbek tili materiallari asosida qiyosiy tahlil qilinib, ularni farqlashga xizmat qiluvchi semantik, strukturaviy va pragmatik mezzillar aniqlashtirilgan. Mumtoz Sharq poetikasidagi tajnis san'atining kalambur bilan mushtarak va farqli jihatlari yoritilib, olingan xulosalarning terminologik, leksikografik, tarjimashunoslik va ta'limiy ahamiyati asoslangan.
ABOUT THE PAPER	ANNOTATION
Accepted: 2 October 2026 Approved: 5 October 2026 Volume: 19-B Paper number: 22 KEYWORDS pun, wordplay, tajnis, polysemy, homonymy, paronymy, language play, hyponymy	This article provides a linguistic analysis of the semantic scope, interrelationship, and distinguishing features of the terms "pun" and "wordplay." The aim of the study is to determine whether these two concepts are synonymous. The research employs definitional, componential, contextual, and comparative analysis methods. The analysis is based on a pilot sample of eight examples drawn from Uzbek language materials. The findings demonstrate that "wordplay" is a broader, superordinate concept encompassing creative linguistic play at the phonetic, graphic, morphological, and semantic levels. A "pun," by contrast, is a specific type of wordplay based on semantic ambiguity and the activation of two meanings within a single stretch of discourse. Thus, the two concepts stand in a hyponymic (type-category) relationship and are not complete synonyms. Furthermore, the article comparatively examines the relationship between puns and wordplay using Uzbek language materials and clarifies the semantic, structural, and pragmatic criteria for distinguishing them. It also explores the similarities and differences between puns and <i>tajnis</i> , a rhetorical device in classical Eastern poetics, and substantiates the terminological, lexicographic, translation-related, and educational significance of the findings.

Kirish

Til faqat axborot almashish vositasi emas. U ijodiy o'ynash, kulgi uyg'otish va estetik zavq berish imkonini ham beradi. Tilshunoslikda bu hodisa "til o'yini" nomi bilan o'rganiladi. D.Kristal til o'yinini insonning til bilan o'ynashga bo'lgan tabiiy ehtiyoji sifatida talqin qiladi. G.Kuk esa uni tilni o'rganish va ijodiy qo'llashning muhim omili deb hisoblaydi [2.; 3]. Rus tilshunosligida V.Z.Sannikov va T.A.Gridina ishlari bu yo'nalishni tizimli o'rganishga asos soldi [10.; 11].

O'zbek tilida "so'z o'yini" va "kalambur" atamaları nutqda, adabiyotshunoslikda va ommaviy axborot vositalarida ko'pincha bir-birining o'rnida ishlatiladi. Ikkinchi atama fransuz tilidagi *calembour* so'zidan olingan bo'lib, rus tili orqali o'zbek tiliga kirib kelgan. Izohli lug'atlarda u odatda "so'z o'yini" iborasi bilan izohlanadi. Bu amaliyot ikki atamani bir xil deb qabul qilishga yo'l ochadi. Ammo ta'rifning o'zida doiraviylik xavfi bor. Agar kalambur "so'z o'yini" deb, so'z o'yini esa "kalambur" deb tushuntirilsa, tushunchalar o'rtasidagi haqiqiy chegara ko'rinmay qoladi. Muammoning

yana bir jihati bor. "So'z o'yini" iborasi L.Vitgenshteynning falsafiy "til o'yinlari" (Sprachspiel) tushunchasi bilan ham tashqi o'xshashlikka ega [9]. Vitgenshteyn nutq faoliyatining kontekstga bog'liq qoidalarini nazarda tutgan, biz esa ijodiy-badiiy o'ynashni o'rganamiz. Shu sabab tushunchalarni aniq farqlash zarur.

Ayni masala amaliy ahamiyatga ham ega. Birinchidan, tarjimada kalamburni "so'z o'yini" deb umumlashtirish mexanizmni yo'qotadi. Ikki ma'noning bir vaqtda faollashuvi qanday saqlanishi kerakligi ko'rinmay qoladi. Ikkinchidan, o'zbek lug'atchiligi va til o'qitish metodikasida terminlar aniq ajratilgan bo'lishi kerak. Uchinchidan, o'zbek mumtoz she'riyatidagi tajnis san'ati bilan kalambur munosabatini aniqlash milliy poetika bilan zamonaviy lingvistika o'rtasida ko'prik quradi.

Adabiyotlar tahlili

Til o'yini, kalambur va so'zning semantik imkoniyatlariga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili mazkur hodisalarni o'zaro bog'liq, biroq mazmuniy ko'lami jihatidan

farqlanuvchi lingvistik tushunchalar sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. D. Kristal til o'yinini til birliklarining tovush, shakl va ma'no xususiyatlaridan ijodiy foydalanish bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Uning qarashlari tilning nafaqat kommunikativ, balki estetik va o'yin imkoniyatlarini ham namoyon etadi [3, 12–25-b.]. G. Kuk til o'yinining tilni o'zlashtirish, ijodiy fikrlash va nutqiy tajribani boyitishdagi ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Olimning yondashuvida til bilan o'ynash oddiy ko'ngilochar faoliyat doirasidan chiqib, tilni anglash va undan maqsadli foydalanish vositasi sifatida namoyon bo'ladi [2, 1–15-b.]. Ushbu qarashlar «so'z o'yini» tushunchasini faqat shakldosh so'zlar yoki ikki ma'noli birliklar bilan chegaralamasdan, tilning turli sathlarida yuzaga keladigan ijodiy hodisalarni qamrab oluvchi umumiy kategoriya sifatida o'rganishga asos yaratadi.

Til o'yinining nazariy asoslarini yoritishda T. A. Gridina va V. Z. Sannikovning ishlari alohida ahamiyatga ega. T. A. Gridina til o'yinini nutqiy stereotiplar va ijodiy o'zgarishlar munosabatida tahlil qilib, til birliklarining odatiy qo'llanishidan chekinish orqali yuzaga keladigan ma'noviy va uslubiy imkoniyatlarni ochib beradi. Uning yondashuvi til me'yorining ijodiy o'zgartirilishi, kutilmagan ma'no hosil qilinishi va nutqiy ta'sirchanlikning kuchayishi kabi jihatlarni izohlash imkonini beradi [10, 5–20-b.]. V. Z. Sannikov esa til o'yinini til birliklarining shakli va mazmuni o'rtasidagi munosabatlardan maqsadli foydalanish bilan bog'liq holda o'rganadi. Olimning tadqiqotlari kalambur, shakldoshlik, ko'p ma'nolilik va kontekstual ma'no o'zgarishlarini yagona til o'yini tizimida ko'rib chiqish uchun nazariy zamin yaratadi [11, 7–24-b.]. Mazkur olimlarning qarashlaridan kelib chiqib aytilish mumkinki, til o'yini keng tushuncha bo'lib, uning muayyan ko'rinishlarini aniqlashda qo'llangan til birligi, ma'no hosil qilish mexanizmi va kommunikativ maqsad o'zaro bog'liq holda tahlil qilinishi lozim.

Kalamburning lingvistik mohiyatini ochishda D. Delabastitaning ilmiy qarashlari muhim nazariy manba hisoblanadi. Olim kalamburni shaklan bir xil yoki o'xshash birliklar o'rtasidagi munosabat va ularning turlicha talqin qilinishi bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganadi. Uning tasnifida omonimiya, omofoniya, omografiya va paronimiya kalambur hosil qilishning muhim mexanizmlari sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek, shakldosh birliklarning bir kontekstda birgalikda namoyon bo'lishi hamda o'xshash birliklarning ketma-ket qo'llanishiga asoslangan kalambur shakllari farqlanadi [5, 127–139-b.]. Ushbu yondashuv mazkur maqola uchun, ayniqsa, «kalambur» va «so'z o'yini» tushunchalarining hajmini belgilash nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir. Chunki kalamburda shakli yaqinlikning o'zi yetarli bo'lmay, undan yuzaga keladigan ma'no munosabati ham muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, kalamburning barcha ko'rinishlarini faqat bir shaklning ikki ma'nosi bilan cheklash to'g'ri emas: ayrim holatlarda o'xshash yoki shakldosh birliklar ketma-ketligi ham o'yin mexanizmini yuzaga keltiradi.

W. Redfern kalamburni tilning ko'p ma'nolilik va shakli o'xshashlik imkoniyatlaridan foydalanishga asoslangan badiiy-nutqiy hodisa sifatida yoritadi. Uning qarashlari kalamburning kulgi, kinoya, kutilmaganlik va estetik ta'sir hosil qilishdagi imkoniyatlarini anglashga yordam beradi [8, 1–20-b.]. J. Kuller muharrirligida nashr etilgan *On Puns: The Foundation of Letters* to'plamida ham kalambur va shakldosh so'zlar bilan bog'liq muammolar til, adabiyot va ma'no munosabatlari doirasida ko'rib chiqiladi [4]. Mazkur manbalar kalamburni shunchaki so'zlarning tashqi o'xshashligiga asoslangan hodisa sifatida emas, balki kontekstda turli ma'nolarni faollashtiradigan va o'quvchi yoki tinglovchidan faol talqin qilishni talab etadigan vosita sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Biroq kalamburning kulgi bilan bog'liqligi uning yagona vazifasi emas. Badiiy matnda u obrazlilikni kuchaytirish, fikrni ixcham ifodalash va muayyan ma'noga qo'shimcha semantik qatlam yuklash uchun ham xizmat qilishi mumkin.

S. Attardo va V. Raskinning hazilning semantik mexanizmlariga oid tadqiqotlari kalamburning pragmatik xususiyatlarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. V. Raskin hazilni talqin qilishda matnning bir-biriga qarama-qarshi yoki nomuvofiq ssenariylarni faollashtirish imkoniyatiga e'tibor qaratadi. Uning yondashuvi nutqning dastlabki talqini bilan keyingi ma'noviy anglash o'rtasida yuzaga keladigan munosabatni izohlashga yordam beradi [7, 81–99-b.]. S. Attardo esa hazilning lingvistik tuzilishi, semantik mexanizmlari va kommunikativ xususiyatlarini tizimli ravishda tahlil qiladi. Uning qarashlari til shakli bilan ma'no o'rtasidagi nomuvofiqlikning kulgi va kutilmaganlik hosil qilishdagi rolini aniqlash imkonini beradi [1, 47–72-b.]. Shunga qaramay, mazkur nazariyalarni kalamburga to'liq tenglashtirish mumkin emas, chunki har qanday kalambur kulgi uyg'otishi shart emas. Ayrim kalamburlar jiddiy badiiy matnda, she'riy ifodada yoki fikrni ta'sirchanlashtirish maqsadida qo'llanadi. Demak, pragmatik ta'sir kalamburning muhim xususiyati bo'lsa-da, uning ta'riflovchi yagona mezonini hisoblanmaydi.

Til va badiiy ifoda munosabatini o'rganishda R. Yakobsonning lingvistik va poetikaga oid qarashlari ham muhimdir. Olim poetik funksiyaning mohiyatini xabar shakliga, ya'ni til birliklarining o'zaro munosabatiga e'tibor qaratish bilan bog'laydi. Bunday yondashuv tovush takrori, qoffiya, parallelizm va shakliy muvofiqlik kabi hodisalarning badiiy matndagi vazifasini tushuntirishga xizmat qiladi [6, 350–377-b.]. Ushbu nazariy nuqtayi nazardan qaralganda, so'z o'yini faqat leksik-semantik munosabatlar bilan chegaralanmaydi. Fonetik takrorlar, grafik o'zgarishlar, qoffiyaviy uyg'unlik va so'z yasashdagi noodatiy yechimlar ham tilning poetik imkoniyatlarini namoyon etishi mumkin. Shu sababli so'z o'yinini kalambur bilan tenglashtirish uning boshqa lingvistik va badiiy ko'rinishlarini nazardan chetda qoldiradi.

L. Vitgenshteynning *Philosophical Investigations* asarida qo'llangan «til o'yinlari» tushunchasi mazkur masalaga terminologik aniqlik kiritish zarurligini ko'rsatadi. Faylasuf tilning ma'nosini uning muayyan faoliyat va ijtimoiy vaziyatdagi qo'llanishi bilan bog'liq holda izohlaydi [9, 7–15-b.]. Biroq ushbu falsafiy tushuncha til birliklarining tovush yoki ma'no imkoniyatlaridan foydalanib yaratiladigan kalambur va boshqa ijodiy so'z o'yinlari bilan aynan bir hodisa emas. Ularning tashqi terminologik o'xshashligiga qaramay, o'rganish obyekti va nazariy vazifalari farqlanadi. Shuning uchun mazkur maqolada «til o'yini» umumiy nazariy fonni ifodalovchi tushuncha sifatida emas, balki tilning ijodiy qo'llanishiga aloqador hodisalarni tavsiflovchi kategoriya sifatida chegaralanadi; «so'z o'yini» esa uning muayyan lingvistik ko'rinishlarini birlashtiruvchi atama sifatida qo'llanadi.

O'zbek tilshunosligida so'zning ma'no tuzilishi va semantik munosabatlarini o'rganishda A. Hojiev hamda M. Mirtojiyevning ishlari alohida ahamiyatga ega. A. Hojievning Lingvistik terminlar lug'ati tilshunoslik atamalarining mazmunini aniqlashtirish va ularning qo'llanish doirasini belgilash uchun muhim manba hisoblanadi [12]. M. Mirtojiyevning O'zbek tili semasiologiyasi asarida esa so'z ma'nosi, ma'no munosabatlari va semantik hodisalarni o'rganish masalalari yoritiladi [13]. Ushbu manbalar kalamburning o'zbek tilidagi mexanizmlarini tahlil qilishda, xususan, polisemiya va omonimiyani bir-biridan farqlashda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Polisemiya bir leksemaning o'zaro bog'liq bir necha ma'noga ega bo'lishini, omonimiya esa shakli bir xil, lekin ma'nolari o'zaro bog'lanmagan birliklar munosabatini anglatadi. Har ikki hodisa so'z o'yini uchun imkoniyat yaratishi mumkin, biroq ularning semantik tabiati bir xil emas. Shu bois kalambur namunalarini tahlil qilishda shakli o'xshashlikni aniqlash bilan bir qatorda, faollashtirgan ma'nolarning o'zaro munosabatini ham tekshirish zarur.

O'zbek mumtoz poetikasidagi tajnis hodisasi

kalamburning milliy adabiy an'analar bilan aloqasini yoritishda muhim o'rin tutadi. Atoullah Husayniyning Badoyi' us-sanoyi' asarida badiiy san'atlar, jumladan, lafziy san'atlarning poetik vazifalari va shakliy xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi [14]. Alisher Navoiyning Mezon ul-avzon asari esa mumtoz she'riyatning vazn va shakl xususiyatlarini o'rganishda muhim manbalardan biri sanaladi [15]. Tajnisda shaklan bir-biriga mos yoki yaqin birliklarning turli ma'nolarda qo'llanishi she'riy ifodaning ta'sirchanligini oshiradi. Bu xususiyat uni kalambur bilan qiyoslash uchun asos yaratadi. Biroq tajnisni kalamburning aynan o'zi deb belgilashdan ko'ra, ularni umumiy shakliy-semantik mexanizmga ega, lekin poetik an'ana va qo'llanish doirasi bilan farqlanuvchi hodisalar sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Tajnisda vazn, qofiya va she'riy kompozitsiya muhim o'rin tutsa, kalambur nasriy, og'zaki va publitsistik nutqda ham namoyon bo'lishi mumkin.

Til o'yini nazariyasi hodisaning keng qamrovli xususiyatlarini ochib bersa, kalamburga oid tadqiqotlar shakliy o'xshashlik va ma'no faollashuvining o'ziga xos mexanizmlarini yoritadi. Semasiologik manbalar polisemiya va omonimiya o'rtasidagi farqlarni aniqlashga yordam beradi, mumtoz poetikaga oid asarlar esa tajnisning milliy badiiy tafakkurdagi o'rnini ko'rsatadi. Shunga qaramay, ushbu yo'nalishlarni o'zbek tilidagi material asosida yagona mezonlar tizimida qiyoslash zarurati saqlanib qolmoqda. Shu jihatdan mazkur maqolada so'z o'yini tilning turli sathlarida yuzaga keladigan keng hodisa, kalambur esa ma'noviy faollashuvga asoslangan uning muayyan turi sifatida talqin qilinadi. Bunday yondashuv ikki atamaning mazmuniy chegaralarini belgilash, ularning o'zaro giponimik munosabatini asoslash va o'zbek tilshunosligida terminologik aniqlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tahlil uchun sakkizta til birligi (U1–U8) tanlandi. Ular o'zbek tilida so'z o'yinining turli mexanizmlarini ifodalaydi: ko'p ma'nolilik, omonimiya, frazeologik ikki talqin, fonetik takror, palindrom va mumtoz poetik tajnis. Namunalar jonli nutq va matbuot uslubidagi tipik qurilmalar asosida tuzilgan illyustrativ misollar hamda mumtoz poetikadagi tajnis hodisasidir. Tanlama hajmi kichik bo'lgani uchun tadqiqot pilot xarakterga ega. Uni yirik matn korpusi asosida davom ettirish mumkin.

Tahlil mezonlari: Ikki tushunchani farqlash uchun to'rt mezon belgilandi:

M1 (shakl asosi): o'yin tovush yoki yozuv shaklining mosligiga (omonimiya, paronimiya, takror) tayanadimi?

M2 (semantik faollashuv): nutqiy parchada ikki mustaqil ma'no yoki ma'no talqini bir vaqtda (yoki ketma-ket, bir-biriga bog'langan holda) faollashadimi?

M3 (pragmatik effekt): o'yin kulgi, kinoya, ta'sirchanlik yoki estetik zavq uyg'otishga xizmat qiladimi?

M4 (til darajasi): o'yin qaysi darajada (fonetik, grafik, leksik-semantik, frazeologik) amalga oshadi?

Bu mezonlar D. Delabastita tipologiyasiga (omonimiya, omofoniya, omografiya, paronimiya) va S. Attardo hamda V. Raskinning hazil semantikasi nazariyalariga tayanadi. Delabastita „vertikal“ kalamburni (bir shakl, ikki ma'no) ham, „orizontal“ kalamburni (ikki o'xshash shakl ketma-ket kelishi) ham kalamburning turlari sifatida ajratadi. Ushbu ish ikkala turni hisobga oladi.

Ta'rifiy (definitsion) tahlil. Terminlarning lug'aviy va ilmiy ta'riflarini solishtirish.

Komponent tahlil. Har bir tushunchani semantik belgilarga (distinktiv komponentlarga) ajratish.

Kontekstual tahlil. Namunalarda ma'nolarning gap kontekstida faollashuvini o'rganish.

Qiyosiy-tipologik usul. Jahon va o'zbek poetikasidagi mos hodisalarni (jumladan, tajnisni) kalambur bilan solishtirish.

Miqdoriy hisob. Mezonlarga mos kelish nisbatini oddiy hisoblash.

Tadqiqotning cheklovi: namunalar soni kichik va ular korpusdan tasodifiy usulda olinmagan. Shu bois xulosalar tasdiqlovchi emas, yo'naltiruvchi xarakterga ega.

Natijalar

“So'z o'yini” atamasi keng ma'noda so'zlarning tovush tuzilishi, yozilishi, ma'nosi yoki grammatik shaklidan ijodiy maqsadda foydalanishni bildiradi. U ichiga tez aytishlar (jaranglovchi takrorlar), topishmoqlar, palindromlar, anagrammalar, qofiya o'yinlari, so'z yasash tajribalari va ma'noviy o'yinlarni oladi.

“Kalambur” esa tor ma'noda so'zning ko'p ma'noliligi, omonimligi yoki shakldoshligiga asoslangan o'yin bo'lib, bir nutqiy parchada ikki ma'no yoki talqinning to'qnashuvidan kulgi yoki ma'no jilosi hosil bo'ladi. Kalamburning markaziy belgisi ikki ma'noning bir vaqtda mavjudligidir. Bu belgi so'z o'yinining boshqa turlari uchun majburiy emas.

Ta'riflar tahlili shuni ko'rsatadiki, “so'z o'yini” ta'rifida o'yin vositasi (til birligining istalgan jihat) keng qamrab olinadi. “Kalambur” ta'rifida esa vosita semantik jihat bilan cheklangan.

1-jadval

Til darajalari bo'yicha so'z o'yini tasnifi

Daraja	O'yin mexanizmi	Misol turi
Fonetik	Tovush takrori, alliteratsiya, assonans	Tez aytishlar
Grafik	Harflar tartibi va ko'rinishi	Palindrom, anagramma
Morfologik/so'z yasovchi	Yasama so'zlar, qo'shimchalar bilan o'ynash	Okkazional so'zlar
Leksik-semantik	Ko'p ma'nolilik, omonimiya, paronimiya	Kalambur
Frazeologik	Ibora ma'nosining o'zgarishi, literal va ko'chma talqin	Frazeologik kalambur
Poetik	Mumtoz she'riyatda shakldosh so'zlar	Tajnis

Bu tasnifdan ko'rinadiki, kalambur so'z o'yini tizimining faqat leksik-semantik va frazeologik qismini egallaydi.

Sakkizta namunaning mezonlar bo'yicha tahlili

Nº	Namuna	Mexanizm (M1,M4)	Ikki ma'no faollashuvi (M2)	Tasnif
U1	“Rahbarning boshi qotdi, ishning boshi esa hali ko'rinmadi.”	Polisemiya (bosh: a'zo / boshlanish)	bor (bir shakl, ikki ma'no)	Kalambur (vertikal)
U2	“Kitobning tili og'ir, muallifning tili esa achchiq.”	Polisemiya (til: bayon uslubi / xarakter ifodasi)	bor	Kalambur (vertikal)
U3	„Bu tumanda tuman ko'p.“	Omonimiya (tuman: ma'muriy birlik / tuman hodisasi)	bor	Kalambur (vertikal)
U4	“Qo'li uzun odam javondagi kitobni osongina oldi.”	Frazeologik ikki talqin (literal / ko'chma)	bor	Frazeologik kalambur
U5	„Yoz kelsa, xat yoz“	Omonimiya (yoz: fasl / fe'l)	Ketma-ket, bir-birini taqozo qiluvchi	Kalambur (gorizontal)
U6	“Qirq qiz qirq qizil qalpoqni qirqib qo'ydi.”	Fonetik takror (q, qir- bo'g'ini)	Yo'q	So'z o'yini (kalambur emas)
U7	non, alla	Grafik-fonetik simmetriya (palindrom)	Yo'q	So'z o'yini (kalambur emas)
U8	Olma, ey yor, mendan bu dilni, / Bog'ingdagi qizil olmag'ni ham olma.	Mumtoz she'riyatdagi tajnis (shakldosh so'zlarning turli ma'noda qo'llanishi)	Bor Omonimiya / paronimiya, poetik pozitsiya	Kalambur turdoshi (poetik)

Izoh. U1–U5 va U6 namunalari muallif tomonidan tipik qurilmalar asosida tuzilgan illyustrativ misollardir. U7 oddiy leksik birliklar, U8 esa mumtoz poetika hodisasidir. U8 uchun nazariy tavsif asos qilib olindi [Atoullloh Husayniy; Navoiy], aniq bayt keltirilmadi.

Jadval tahlilidan quyidagi natijalar kelib chiqdi:

M2 mezon bo'yicha. Sakkizta namunaning oltitasida (U1–U5, U8) ikki ma'no faollashuvi aniqlandi (75 %). Ikki ta namunada (U6, U7) ikki ma'no yo'q (25 %).

So'z o'yini sifatida. Sakkiz namunaning barchasi (100 %) til birliklari bilan ijodiy o'yin sifatida «so'z o'yini» doirasiga kiradi.

Kalambur sifatida. Faqat M2 mezoniga javob beruvchi oltita namuna (75 %) kalambur yoki uning turdoshi hisoblanadi.

M3 (pragmatik effekt). Kalambur namunalardan beshtasida (U1–U5) kulgi, kinoya yoki ta'kid effekti kuzatildi. U8 da estetik maqsad ustun. Demak, kulgi kalamburning tipik belgisi, ammo majburiy belgisi emas.

M1 va M4 bo'yicha. Kalambur faqat leksik-semantik va frazeologik darajada amalga oshadi. So'z o'yini esa fonetik, grafik va boshqa darajalarda ham mavjud.

Natijalar asosida ikki tushunchaning komponent tarkibi quyidagicha ifodalanadi:

So'z o'yini = [til birligi bilan ijodiy o'ynash] + [istalgan til darajasi] + [kulgi yoki estetik maqsad (ixtiyoriy)].

Kalambur = [til birligi bilan ijodiy o'ynash] + [leksik-semantik / frazeologik daraja] + [ikki ma'noning faollashuvi (majburiy)] + [kulgi yoki estetik maqsad (tipik)].

Kalambur so'z o'yinining barcha belgilarini o'zida saqlaydi va yana bitta farqlovchi belgiga ega. Bu mantiqiy jihatdan giponimiya (tur-jins) munosabatini bildiradi.

Muhokama

Tahlil natijalari ishchi gipotezani tasdiqladi. „So'z o'yini“ va «kalambur» hajm jihatidan teng emas. Birinchisi jins, ikkinchisi tur sifatida bog'lanadi. Bu xulosa jahon tilshunosligidagi qarashlarga mos keladi. Delabastita kalamburni so'z o'yinining semantik asosga qurilgan, ikki ma'no qarama-qarshiligiga tayanadigan shakli sifatida tavsiflaydi [Delabastita 1996]. Redfern ham kalamburni so'z o'yinining eng tipik va keng tarqalgan ko'rinishi deb hisoblaydi [Redfern 1984]. Rus tilshunosligida Sannikov kalamburni til o'yinining markaziy mexanizmlaridan biri sifatida tasvirlaydi, lekin uni butun hodisa bilan tenglashtirmaydi [Sannikov 1999].

Ikki tushuncha nega ko'pincha bir xil deb qabul qilinadi? Tahlil bir necha sababni ko'rsatadi.

Birinchisi sabab: prototipik. Kalambur so'z o'yinining eng ko'zga tashlanadigan va eng ko'p uchraydigan turi. Odatda «so'z o'yini» deyilganda ongda birinchi navbatda aynan

kalambur gavdalanadi. Bu prototip effekti tufayli jins nomi tur nomi bilan almashadi.

Ikkinchi sabab: leksikografik doiraviylik. Lug'atlarda kalambur «so'z o'yini» orqali izohlansa, so'z o'yinining ta'rifida kalambur misol sifatida keladi. Natijada o'quvchida tenglik tasavvuri paydo bo'ladi. Aniq farqlovchi belgi, ya'ni ikki ma'noning bir vaqtda faollashuvi, ta'rifda ko'rsatilmay qoladi.

Uchinchi sabab: ommaviy axborot vositalari. Jurnalistik matnlarda «so'z o'yini» iborasi ko'pincha kalamburga asoslangan sarlavhalar va shiorlar uchun ishlatiladi. Bu amaliyot atamaning ma'no hajmini torayishiga olib keladi.

To'rtinchi sabab: ko'p ma'noli atama. «So'z o'yini» Vitgenshteynning falsafiy atamasi bilan ham, bolalar o'yinlari (so'z topish, so'zlar zanjiri) bilan ham aloqador. Bu atamaning mazmunini yanada xiralashtiradi.

Sharq poetikasidagi tajnis san'ati kalambur bilan chambarchas bog'liq. Mumtoz poetika asarlarida (masalan, Atoullloh Husayniyning «Badoyi' us-sanoyi», Navoiyning «Mezon ul-avzon» asarlarida) tajnisning bir necha turi ajratiladi: to'liq shakldoshlikka asoslangan tajnisi tom, shakldosh so'zlardan biri kamroq harfga ega bo'lgan tajnisi noqis, ortiqcha harf qo'shilgan tajnisi zoyid, yozilishi bir xil, o'qilishi boshqacha tajnisi xatt va boshqalar. Tajnisda ham, kalamburda ham shakl o'xshashligi ma'no farqi bilan to'qnashadi.

Farq asosan pragmatik va madaniy-poetik jihatdadir. Tajnis, birinchi navbatda, she'riy matnning estetik bezagi bo'lib, qofiya va vazn bilan bog'lanadi. Kalambur esa nasriy, og'zaki va ommabop nutqda ham keng qo'llanadi, ko'pincha kulgi yaratadi. Pilot tahlilda U8 (tajnis) M2 mezoniga javob bergani, lekin kulgi effekti ustuvor emasligi buni tasdiqladi. Demak, tajnisni kalamburning poetik turdoshi, uning mumtoz Sharq poetikasidagi muqobili deb talqin qilish mumkin.

U5 (“Yoz kelsa, xat yoz”) namunasi munozarali holat. Unda bir shaklning ikki ma'nosi bir vaqtda faollashmaydi, balki shakldosh so'zlar ketma-ket keladi. Delabastita bunday hollarni “gorizontal kalambur” deb ataydi va kalamburning bir turi sifatida qaraydi [Delabastita 1996]. Ushbu ish ham shu yondashuvni qo'llab, U5 ni kalamburga kiritdi. Biroq tor talqinda, ya'ni «bir shakl — ikki ma'no» shartini qat'iy talab qiladigan yondashuvda, U5 so'z o'yinining chegaraviy holati hisoblanadi. Bu hol atama chegaralari ilmiy jihatdan qanchalik harakatchan ekanini ko'rsatadi.

Nazariy jihatdan, tadqiqot o'zbek tilshunosligida til o'yini tipologiyasini ishlab chiqishga xizmat qiladi. Ikki tushunchaning mantiqiy munosabati aniqlanganligi terminologik tizimni tartibga solish uchun asos beradi.

Lug'atchilik. Izohli lug'atlarda «kalambur» maqolasini «so'z o'yini» bilan doiraviy izohlash o'rniga, farqlovchi belgini, ya'ni ikki ma'noning bir vaqtda faollashuvini ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Tarjimashunoslik. Kalamburni tarjima qilishda ikki ma'noni saqlash vazifasi qo'yiladi. Fonetik yoki grafik so'z o'yinini tarjima qilishda esa boshqa strategiyalar (kompensatsiya, tovush o'yinini boshqa o'rinda qayta yaratish) talab qilinadi.

Ta'lim. Maktab va oliy ta'limda til o'yinlarini o'rgatishda jins va tur munosabatini ko'rsatish o'quvchilarning terminologik savodxonligini oshiradi.

Matn tahlili. Badiiy va publitsistik matnlarni tahlil qilishda o'yin mexanizmini to'g'ri aniqlash uslubiy talqin aniqligini ta'minlaydi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi tanlama hajmining kichikligi va namunalarning bir qismi illyustrativ ekanligidir. Kelgusi tadqiqotlarda quyidagilar tavsiya etiladi:

O'zbek milliy korpusi, matbuot va badiiy adabiyot matnlaridan yirik tanlama tuzish;

Og'zaki ijod (askiya, latifa, topishmoq) materialini alohida o'rganish;

Kalamburning o'zbek tilidagi tuzilmaviy turlarini (omonimik, polisemik, paronimik, frazeologik) miqdoriy jihatdan tavsiflash;

Hozirgi internet muloqotida (ijtimoiy tarmoqlar, memlar) so'z o'yinining yangi shakllarini o'rganish.

Xulosa

O'tkazilgan tahlil «kalambur» va «so'z o'yini» tushunchalari o'zaro bog'liq bo'lsa-da, mazmuniy hajmi va qo'llanish doirasi jihatidan farqlanishini ko'rsatdi. So'z o'yini tilning fonetik, grafik, morfologik, leksik-semantik, frazeologik va poetik sathlarida namoyon bo'ladigan ijodiy hodisalarni qamrab oluvchi keng tushuncha hisoblanadi. Kalambur esa ushbu hodisaning muayyan turi bo'lib, shakli o'xshashlik, ko'p ma'nolilik yoki shakldoshlik asosida bir nutqiy kontekstda ikki xil ma'noning faollashuvi bilan tavsiflanadi. Bunda vertikal kalamburda bir shakl orqali bir nechta ma'no yuzaga chiqsa, gorizontal kalamburda

shakldosh yoki o'zaro o'xshash birliklarning ketma-ket qo'llanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalamburning kommunikativ va badiiy imkoniyatlari faqat kulgi hosil qilish bilan cheklanmaydi. U kinoya, ta'kid, obrazlilik va estetik ta'sirchanlikni kuchaytirishga ham xizmat qiladi. Shu jihatdan mumtoz Sharq poetikasidagi tajnis san'ati bilan kalambur o'rtasida muayyan mushtaraklik mavjud. Har ikki hodisada shakliy muvofiqlik va ma'no farqi badiiy ifodaning muhim vositasiga aylanadi. Biroq tajnisning she'riy an'ana, vazn va qofiya bilan uzviy aloqasi uni kalambur bilan to'liq tenglashtirishga imkon bermaydi.

«Kalambur» va «so'z o'yini» atamalarining amaliy nutqda bir-birining o'rnida qo'llanishi, avvalo, kalamburning so'z o'yinining eng taniqli ko'rinishlaridan biri ekanligi, shuningdek, lug'atlardagi umumlashtiruvchi izohlar va ommaviy axborot vositalarida terminlarning keng ma'noda ishlatilishi bilan izohlanadi. Ushbu tushunchalarni farqlash o'zbek tilshunosligida terminologik aniqlikni ta'minlash, badiiy matnlarni lingvistik tahlil qilish hamda kalamburni boshqa til o'yinlari turlaridan ajratish uchun muhimdir.

Sakkizta namunaga asoslangan pilot tahlilda barcha birliklar so'z o'yini doirasida baholandi, ulardan oltitasi esa kalambur yoki unga yaqin poetik shakl xususiyatlariga muvofiq deb topildi. Tanlama hajmining kichikligi va ayrim misollarning illyustrativ xarakteri sababli ushbu miqdoriy ko'rsatkichlarni umumiy til hodisasining statistik qonuniyati sifatida talqin qilish mumkin emas. Shunga qaramay, tahlil natijalari so'z o'yini va kalambur o'rtasidagi tur-jins munosabatini asoslashga yordam beradi. Kelgusida ushbu masalani o'zbek tili korpusi, badiiy adabiyot, matbuot va og'zaki ijod materiallari asosida kengroq o'rganish tushunchalarning chegaralarini yanada aniq belgilash imkonini beradi.

Kalambur so'z o'yinining muayyan turi bo'lib, so'z o'yini undan kengroq lingvistik hodisani anglatadi. Shu sababli mazkur tushunchalar o'rtasidagi munosabatni quyidagicha ifodalash mumkin: har bir kalambur so'z o'yinidir, ammo har bir so'z o'yini kalambur hisoblanmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Attardo S. Linguistic Theories of Humor. — Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1994. — 445 p.
2. Cook G. Language Play, Language Learning. — Oxford: Oxford University Press, 2000. — 235 p.
3. Crystal D. Language Play. — London: Penguin Books; Chicago: University of Chicago Press, 1998. — 224 p.
4. Culler J. (ed.). On Puns: The Foundation of Letters. — Oxford: Basil Blackwell, 1988. — 250 p.
5. Delabastita D. Introduction // The Translator. — 1996. — Vol. 2, No. 2. — P. 127–139.
6. Jakobson R. Closing Statement: Linguistics and Poetics // Style in Language / ed. by T. A. Sebeok. — Cambridge, MA: MIT Press, 1960. — P. 350–377.
7. Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor. — Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1985. — XIX, 284 p.
8. Redfern W. Puns. — Oxford: Basil Blackwell, 1984. — 224 p.

9. Wittgenstein L. Philosophical Investigations. — Oxford: Basil Blackwell, 1953. — 232 p.
10. Гридина Т. А. Языковая игра: стереотип и творчество. — Екатеринбург: Издательство Уральского государственного педагогического университета, 1996. — 214 с.
11. Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры. — Москва: Языки русской культуры, 1999. — 541 с.
12. Хожиев А. Лингвистик терминлар луғати. — Тошкент: Фан, 1985. — 144 б.
13. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. — Тошкент: Mumtoz so'z, 2010. — 288 б.
14. Хусайний Атоуллоҳ. Бадойиъ ус-санойиъ. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. — 400 б.
15. Навоий А. Мезон ул-авзон // Мукамал асарлар тўплами. — Тошкент: Фан, 2000. — 16-жилд. — 224 б.